

TRI KALEŽA IZ ČETRNAESTOG STOLJEĆA

Ivan Bach

Kod nas su kaleži četrnaestog stoljeća veoma rijetki. Stoga sam ovdje u vezi s jednim dalmatinskim kaležem iz tog razdoblja, koji se čuva u Beču, iznio zapažnja o značajkama onodobnih kaleža, što potječu iz naših krajeva.

U Muzeju primijenjene umjetnosti (Museum für angewandte Kunst) u Beču čuva se kalež od pozlaćena bakra i srebra, koji je nabavljen za tu zbirku 1885. godine.¹⁾ Tom prilikom je zabilježeno da potječe iz *Dalmacije*, a rad je 14. stoljeća. Taj kalež ima šesterolisno podnožje, uzak horizontalan obod, i na okomitoj strani stepenice udubljene su dvije plitke vodoravne užljebine. Na uzvijenim laticama podnožja ubockana su i cik-cak linijama gravirana ornamentalna polja s dosta grubo izvedenim velikim lisnatim pokrenutim motivima. Šesterostran član čini prijelaz na okrugao prsten noge. Sam taj šesterostrani međučlan urešen je slikanim emaljem: na izmjenično crvenim odnosno crnim poljima stavljene su skupine od po pet bijelih bobica s crvenim odnosno crnim točkama u sredini. Rubovi međučlana su profilirani. Na oba prstena noge (ispod i iznad nodusa) također je slikan emaljni ukras: kose pruge, izmjenično zlatne bez bobica, pa crne s dvije bijele i u sredini jednom crvenom bobicom, odnosno na gornjem prstenu izmjenično glatka zlatna pruga, crna s dvije bijele, a jednom crvenom bobicom, pa opet zlatna, zatim crvena s dvije bijele a jednom crnom bobicom.

¹⁾ Stari inventarni broj 7374, a novi u zbirci zlatarskih radova Go 621. Predmet je nabavljen od K. Haas za 15 forinti. Spomenut je kao gotički dalmatinski kalež s emaljem u vodiču tog muzeja 1914. godine (Führer durch das K. k. österreichische Museum für Kunst und Industrie, Wien, str. 26, u dvorani II, vitrini XII). — Zahvaljujući akciji Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu mogao sam potanje upoznati taj kalež. U Zborniku zaštite spomenika kulture, knjiga VIII, Beograd, 1957, str. 87—94 opširnije sam izvijestio o popisivanju naših spomenika kulture u Beču. Najtoplije zahvaljujem također upravi bečkog Muzeja primijenjene umjetnosti, koja mi je za ovaj članak poslala fotografiju spomenutog dalmatinskog kaleža i dozvolila da ga objavim.

Nodus je od iskucana srebra. Ima dvanaest okomitih krišaka poput dinje, a pozlata je na njemu sačuvana samo u neznatnim ostacima, dok je ostalo otrto. Podno čaše je čaška od šest malenih latica urešenih emaljem. Na svakoj je latici po šest bobica. Polja latica su izmjenično crna odnosno crvena, a bobice su tako raspoređene, da ih je pet smješteno u krugu oko srednje. Na crnim su poljima bijele bobice s crvenim točkama u sredini bobice, a na crvenim poljima su bijele bobice s crnim točkama u sredini. Čaša od pozlačena srebra je stožasta gotičkog oblika. Visina je kaleža 16,3 cm. Promjer podnožja iznosi 13 cm, a promjer čaše 9,8 cm.

Materijal od kojega je izveden bečki kalež javlja se često u srednjem vijeku. Premda su kaleži imućnijih crkava, barem već od 9. stoljeća unaprijed redovno bili srebrni,²⁾ a veoma bogati naručitelji dali su ih izrađivati i od samog zlata, siromašnije crkve dobivale su kaleže od posrebrna ili pozlačena bakra, ili bi podnožje i ostali dijelovi bili bakreni a samo kupa srebrna. Takvi kaleži od jeftinije kovine spominju se i u popisima veoma uglednih crkava, kao na pr. sredinom 15. st. u crkvi sv. Petra u Rimu, koja je imala 9 takvih primjeraka.³⁾ Emalj se od kraja 13. st. često koristio za ukrašavanje kaleža, a osobito u Italiji.⁴⁾

Mnoge značajke bečkog kaleža javljaju se već na kaležu, koji je papa Nikola IV (1282—1292) darovao bazilici sv. Franje u Assisiju.⁵⁾ Taj kalež u Assisiju, koji je nastao potkraj 13. stoljeća, ima mnogo-lisno podnožje s uskim vodoravnim obodom, podignuto za jednu stepenicu, zatim višestran međučlan, koji čini prijelaz na nogu, pa nodus oblika sploštene kugle, čašku malenih latica ispod kupe, koja

²⁾ J. Braun, *Das christliche Altargerät*, München, 1932. str. 43.

³⁾ Braun, nav. dj. str. 44.

⁴⁾ Braun, nav. dj. str. 151. U početku 15. stoljeća nalazimo u Zadru više zlatara, koji izrađuju emaljem ukrašene kaleže. Majstor Stjepan Crnotić skovao je 1401. pozlaćen kalež s emaljima za Tomazinu, udovicu bibrskog kneza Budislava Šubića, a 1403. skovao je Kotoranin Pavao Petrov, stanovnik Zadra, kalež ukrašen emaljima za Marina Butadeisa. Usp. C. Fisković, *Zadarski srednjovjekovni majstori*, u zborniku Zadar, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964. str. 569. — U jednom grobu crkve sv. Krševana nađen je romanički pastoral izveden od emaljirana bakra, koji potječe iz 12. stoljeća. Usp. I. Petricoli, *Romanika u Zadru*, u istom zborniku, str. 559. — Kaleži, koje je objavio C. Ceccheli u *Catalogo delle cose d'arte e di antichità d'Italia*. Zara (Roma, 1932), ne pokazuju srodnosti s ovim, kojega ovdje objavljujem. Upozorio bih na primjedbu Cecchellija na str. 60, da u katedrali Zadra nije sačuvan nijedan kalež stariji od jednog domaćeg primjerka 16. st., koji nema osobite umjetničke vrijednosti. Zacijelo su stariji kaleži dospjeli u manje crkve zadarske dijeceze, a možda je jedan od njih i ovaj, što je sada u zbirci bečkog Muzeja primijenjene umjetnosti. U drugoj polovini 19. stolj. mnoge su, osobito pokrajinske crkve rado davale svoje starije kaleže poduzetnim trgovcima u zamjenu za nov kalež. Još početkom 20. stoljeća upozoravao je konzervator Gjuro Szabo na to da su ponegdje vješti trgovci znali izmamiti koji stari komad za dva nova. Usp. njegov članak u »Narodnoj starini«, sv. 1, Zagreb, 1922, str. 34.

⁵⁾ Braun, nav. dj. str. 88, 98, 120, tab. 28, sl. 92.

ima koso raširene stijenke poput okrenuta stošca. Talijanski kaleži 14. i 15. stoljeća zadržali su mnoge osobine asiškog.

Nekim elementima razlikuje se ipak bečki dalmatinski kalež od talijanskih primjeraka 14. i 15. stoljeća. Na bečkom kaležu nalazi se dinjast nodus. Takav oblik nodusa javlja se već u 13. stoljeću. Najstariji poznati primjerci potječu iz vremena oko 1220. godine te svjedoče da se u prvoj četvrti 13. stoljeća nalazi u Francuskoj i u Engleskoj, no u daljnjem toku 13. st. poznat je već u velikom dijelu zapadne i sjeverne Evrope.⁶⁾ Doba cvata dinjasto narebranog nodusa je 13. stoljeće. Kasno doba tog elementa je 14. stoljeće, a u toku 15. se gubi.⁷⁾ U četrnaestom stoljeću sačuvao se dinjast nodus osobito u krajevima sjeverno od Alpa. Nalazi se na njemačkim, francuskim, engleskim, švedskim i ugarskim kaležima 14. st., koji su većinom jednostavni, vitko građeni i usklađenih razmjera. Dinjast oblik nodusa rijedak je u 15. st.

U Italiji je prevladao u 14. st. nodus blago sploštena kuglasta oblika, na kojem su naokolo razmješteni medaljoni, a gornji i donji dijelovi kugle pokriti su lisnatim motivima.⁸⁾

Međučlan na prijelazu s podnožja na nogu javlja se na talijanskim kaležima vrlo često u 14. i 15. st. Već kod kaleža Nikole IV u Assisiju, dakle barem od kraja 13. st. Prilagođen obliku noge, taj međučlan je šestero — ili osmerostran, umjerene visine, gore i dolje ima vjenčić, a između tih vjenčića ima ukrasni vijenac u emalju ili graviran. Taj međučlan je vjerojatno nastao kao protuteža čaški ispod kupe. Kao što ta čaška čini prijelaz od noge na kupu (čašu) tako međučlan čini prijelaz između noge i podnožja. To se opaža već kod najranijih pojava kaleža takvih oblika.⁹⁾

Na bečkom dalmatinskom kaležu je skladan odnos između latica čaške i stranica tog međučlana istaknut i time, što se na obima javlja srodan ukras nekoliko bobica oko jedne središnje. Kompozicija ukrasa na laticama čaške, koja se sastoji od pet bobica oko jedne središnje, bez sumnje se razvila od rozete, kakvu vidimo na pr. na laticama avinjonskog kaleža kraja 14. st., koji se sačuvao u župnoj crkvi u Caspe u španjolskoj pokrajini Saragossa.¹⁰⁾ Taj jednostavan motiv rozete poznat je dakako i ranije. Vrlo skladno je majstor našeg kaleža preinačio taj ukras na međučlanu, koji nema zaobljene stranice kao laticice čaške, nego četvorinaste, pa je zato ovdje stavio po jednu bobicu u svaki ugao, a jednu u sredinu. Sličan motiv nalazi se na međučlanu vođeničkog kaleža, kako ćemo kasnije vidjeti.

⁶⁾ Braun, nav. dj. str. 92.

⁷⁾ Braun, nav. dj. str. 107.

⁸⁾ Braun, nav. dj. str. 106.

⁹⁾ Braun, nav. dj., str. 11—112.

¹⁰⁾ Braun, nav. dj. str. 99. i 119, tab. 18, sl. 56.

Višestrana noga javlja se vrlo rano na talijanskim kaležima, na pr. već na spomenutom assiškome kaležu, pa zatim na svim sačuvanim talijanskim kaležima 14. st. kao i na mnogobrojnim iz 15. st.

Pod utjecajem Italije javlja se ta značajka vrlo rano i na španjolskim kaležima, dok je sjeverno od Alpa dugo trebalo da se okrugla noga zamijeni višestranom.

Prema tome su dinjast nodus kao i okrugla nožica zakašnjeli još prijelazni romanički oblici u kaležima 14. stoljeća, kakvi se pretežno javljaju u krajevima sjeverno od Alpa.

Šesterolisno podnožje kakvo ima bečki dalmatinski primjerak, odnosno mnogolisno podnožje uopće javlja se već u prvoj polovini i u sredini 14. st. prvenstveno u Njemačkoj, Francuskoj i Španiji. U 15. stoljeću javljaju se i u Italiji poneki primjerci tog tipa, no inače je Italija više voljela jednu inačicu mnogolisnog podnožja, gdje su između zaobljenih dijelova rubova uklopljeni šiljati ili drukčiji mali umeci.¹¹⁾

Braun je upozorio da se kod talijanskih kaleža 14. stoljeća opaža porast njihove visine u odnosu prema širini kupe, koji se proces u Italiji znatno brže odvijao nego li na pr. u Njemačkoj. Dok asiški kalež kraja 13. st. i kalež ranog 14. st. iz Perugie imaju odnose promjera kupe prema visini kaleža 1 : 1 3/4, bečki dalmatinski kalež ima odnose 1 : 1 2/3. I to bi ukazivalo da bismo njegov postanak mogli stavljati u doba prije druge polovine 14. st., jer od druge polovine 14. st. visina talijanskih kaleža iznosi stalno dvostruko a kadšto čak 2 i četvrt pa i nešto više nego li promjer kupe.¹²⁾ Valja misliti na to da je kod njemačkih kaleža znatno polaganije teklo povećanje njihove visine, tako da su u Njemačkoj kaleži 14. st. s odnosno 1:1 2/3 iznimke, a u 15. st. su to već veoma česti primjerci. Potkraj 15. st. odnos iznosi 1:1 3/4 ili 1:1 4/5.¹³⁾

Budući da dalmatinski bečki kalež pokazuje uglavnom najviše srodnosti s talijanskim tipom kaleža 14. i 15. st.,¹⁴⁾ mogli bismo kod njegova datiranja primijeniti periodizaciju razvojnih faza talijanskih kaleža. Moramo međutim pri tom ponovo uzeti u obzir, da se bečki kalež razlikuje od tipičnih talijanskih primjeraka prvo svojim dinjastim nodusom, koji je zapravo zakašnjeli oblik 13. st., a zatim svojom oblom nožicom, koja je raščlanjena kosim prugama, dok su talijanske nožice u 14. st. redovno višestranične, pa se prilagođuju višestraničnom obliku međučlana i mnogolisnom podnožju.¹⁵⁾ Okrugla noga je također zakašnjela tradicija romanike, koja se na njemačkim kaležima dugo održala ne samo u 14. nego

¹¹⁾ Braun, nav. dj., str. 117—118.

¹²⁾ Braun, nav. dj., str. 125.

¹³⁾ Braun, nav. dj., str. 124.

¹⁴⁾ Talijanski kaleži odvajaju se svojim značajkama od kaleža ostalih zemalja. Značajke talijanskih kaleža 14. stoljeća koje su se održale znatnim dijelom i u 15. stoljeću, jesu: stožasta kupa, dosta duboka u odnosu prema njenoj širini; niska košarica ispod kupe, zbita nožica i težak nodus, dok međučlan čini prijelaz na podnožje, koje je većinom šesterolisno, na uzdignutom rubu, a redovno su na tom rubu stavljeni šiljati umeci između listova podnožja. Usp. Braun, nav. dj., str. 126.

¹⁵⁾ Braun, nav. dj., str. 104.

i u 15. st.¹⁶⁾ Šesterolisno podnožje bečkog kaleža nema između listova umetaka, kakvi se gotovo redovno javljaju u Italiji.¹⁷⁾ U Njemačkoj, Francuskoj i Španiji nalaze se već u prvoj polovini i u sredini 14. stoljeća kaleži mnogolisnog, obično šesterolisnog oblika bez umetka, kakvo vidimo na bečkom primjerku.¹⁸⁾

Pretpostavimo li da je taj bečki kalež, koji potječe iz Dalmacije, mogao i nastati u toj pokrajini, govorili bi u prilog tome upravo ti miješani talijanski i sjevernjački elementi, koji se na njemu javljaju.¹⁹⁾ Ali zbog toga je i datiranje otežano produženim trajanjem zakašnjelih tradicija, pa sve ono, što bi ukazivalo na prvu polovinu 14. stoljeća, moglo je u Dalmaciji nastati i koje desetljeće kasnije. Držim da ipak nema razloga pomišljati, da bi taj kalež mogao nastati u 15. stoljeću.

U tome nas može potkrijepiti i usporedba s druga dva kaleža 14. stoljeća iz naših krajeva. Od tih se jedan nalazi u Zagrebu, a drugi u Đakovu. Svaki je od njih nekim svojim oblicima i ukrasnim motivima bliz dalmatinskom bečkom kaležu, a drugim se značajkama od njega razlikuje. Tim uspoređivanjem možemo jasnije razabrati posebnosti bečkog primjerka.

Kalež u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt potječe iz Vođenice (kot. Bosanski Petrovac). Iskopan je u blizini gradine, a nabavio ga je za svoju zbirku dr. Stanko Sielski, od kojega je taj kalež otkupio Muzej za umjetnost i obrt.²⁰⁾

Vođenički kalež ima osmerostrano podnožje, koje nema lisnato izbočene stranice, nego nasuprot malo uvijene.²¹⁾ Nema uzak vodoravan rub, nego se njegova stepenica sama okomito uzdiže, a na

¹⁶⁾ *Braun*, nav. dj. str. 103. U 13. stoljeću bila je takva noga u skladu s oblikom podnožja, koji je bio redovno okrugao. Usp. *Braun*, str. 93. Kad se u 14. st. razvio oblik višestraničnog i mnogolisnog podnožja većinom su zlatari usklađivali s podnožjem i oblik noge tako da bi joj davali više stranica.

¹⁷⁾ *Braun*, str. 117—118

¹⁸⁾ *Braun*, str. 116.

¹⁹⁾ *Lj. Karaman*, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb 1963, str. 7: U periferijskoj sredini duboko ukorijenjeni oblici nekog stilskog podrijetla održavaju se dugo čak i onda kada u tu sredinu dostruje novi stilski oblici; tako nastaju zanimljive jake retardacije stila i dugotrajne faze prijelaznih ili miješanih stilova na prijelazu iz jednog stilskog perioda u drugi. Takve (periferijske) sredine realiziraju široke sinteze iz umjetničkih oblika različita podrijetla u prostoru i vremenu... Dalmacija u srednjem vijeku... ima značajke periferijske sredine (ibid. str. 8).

²⁰⁾ Inv. br. 9145. Izrađen od pozlaćena srebra. Podnožje je na nekoliko mjesta oštećeno, nodus je na tri mjesta ulupan i poprečno ispucan, a dio čaše manjka.

²¹⁾ Uvijeni rubovi višestraničnih podnožja javljaju se rijetko u 14. stoljeću. Takav tip podnožja nastao je, čini se, sredinom tog stoljeća. Od kaleža s takvim podnožjem nama je prostorno najbliži onaj u erdeljskom Wallendorfu (*Braun*, nav. dj., str. 113), dok se ostali sačuvani primjerci nalaze u Engleskoj, u Kataloniji- u Saint-Denisu i dva u Schnütgenovom muzeju u Kölnu. Oba kaleža te kölnske zbirke imaju po osam stranica kao i vođenički, dok ostali primjerci imaju po šest stranica podnožja. Ne možemo, dakako, po onom jednom erdeljskom

tom rubnom uspravnom pojasu ima dvije vodoravne užljebine kao i dalmatinski kalež. Gornji rub ukrašen je nizom kosih križića, a zatim se postepeno uzdiže podnožje poput brežuljka, znatno strmije nego li podnožje dalmatinskog kaleža, koje se blago uvija, da bi se tek u sredini naglo uzdigao, poput vala, što udara o obalu.

Brežuljkast uspon bosanskog kaleža posve je zaobljen na svojim okolnim stijenkama, no raspored ukrasnih motiva na njemu usklađuje se s osmerostranim rubom. Četiri ljiljana okrenuto su položena na tih osam stranica, tako da je srednja latica svakog ljiljana usmjerena prema srednjem kutu, a u bočne kutove usmjereni su uski strukovi poput tučka s krstolikim završecima. Takvi »tučci« strše također koso bočno, po jedan sa svake strane srednje laticice ljiljana. Osebnost kompozicije tih motiva razabrat ćemo čim uspo- redimo vođenički kalež s vremenski i kompoziciono vrlo blizim mađarskim kaležem iz Felsőlövvö, koji se čuva u Narodnom muzeju u Budimpešti.²²⁾ To su također međusobno povezani anžuvinski ljiljani, njih pet na okruglom podnožju, uspravni su, a spojeni spuštenim lukovima. U prazan prostor između cvjetova majstor je umetnuo po jednu polukuglicu. Kao odvojeni udarci bubnja odjekuju u pravilnim razmacima te zaobljene jedinice između snažnih akorda motiva ljiljana. Na bosanskom su kaležu ljiljani tako blisko među sobom povezani kao likovi na stećcima, koji držeći se za ruke plešu kolo. Sunovraćeni ljiljani kao da se ničice klanjaju na padini brežuljka. Možda majstor i nije namjeravao dati tim emblemima tako poniznu ulogu, ali su mu ovako valjda prikladnije ulazili u njegovu kompozicionu shemu. Motivi sunovraćena lišća nalaze se često na podnožjima romaničkih kaleža, o čemu će ovdje biti kasnije više spomenuto. — Ljiljani su na vođeničkom kaležu reljefno iskucani, a pozadina je — da bi se oni ljepše isticali — sva pokrivena sitnim kružnim žigovima.²³⁾

primjerku naslućivati veze vođeničkog kaleža s ugarskim utjecajem, no srodnosti sa sjevernim evropskim krajevima očite su kod ovog elementa (višestraničnog podnožja uvijenih rubova) kao i kod nekih drugih značajki tog bosanskog kaleža, kako pokazuju primjerci, što sadrže druge srodne osebine. Uvijena osmerostrana podnožja javljaju se i u 15. stoljeću isključivo u sjevernim evropskim krajevima, pa bi to moglo potvrđivati sjevernjački utjecaj na majstora vođeničkog kaleža. U Njemačkoj je u 14. st. još prevladavao oblik okruglog podnožja (*Braun*, str. 113). Podnožje uvijenih stranica imaju u 15. st. neki njemački kaleži (Minden, Soest, usp. *Braun*, str. 114, tab. 30, br. 101; tab. 31, br. 104), no ti kaleži imaju nodus već razvijenog gotičkog tipa sploštene kugle s rombičnim i okruglim izdancima. — Osim kasnije potanje opisanog kaleža iz Felsőlövvö, ostalih pet kaleža iz vremena Ludovika Velikoga, što su objavljeni u djelu D. Dercsényija, Nagy Lajos kora, Budapest, b. d., tab. LVII—LVIII, ne pokazuje nikakvih srodnosti s vođeničkim primjerkom.

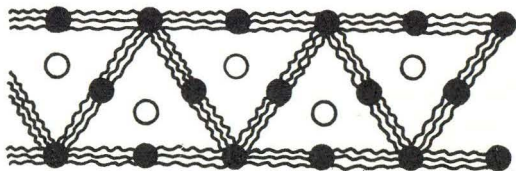
²²⁾ *D. Dercsényi*, Nagy Lajos kora, Budapest, b. d. tab. LVII.

²³⁾ Na dalmatinskom bečkom kaležu biljni su motivi podnožja ubockani mekim točkastim linijama kao da je time majstor htio oponašati sukanu žicu filigranskih motiva, koji se nalaze na nekim skupocjenijim primjercima romaničkih i gotičkih kaleža.

Vrh podnožja vođeničkog kaleža obuhvaćen je širokim prstenom, koji ima ovdje istu funkciju kao onaj međučlan na dalmatinskom kaležu. I bosanski je međučlan, premda nije poligonalan, podijeljen u sedam četvorinastih polja, i u njima ima također četverodijelno raspoređen motiv oko svakog središta. Ovdje su to uspravne četverolisne uglate rozete (v. crtež), a tamo dijagonalno razmještene polukuglice. Gladak pojas ispod i iznad četvorinastih polja ima na bosanskom kaležu istu ulogu kao profilirane letvice vijenaca na dalmatinskom.

Ukras s kaleža iz Vođenice

Motiv s kaleža iz Vođenice

Oba dijela nožice ispod i iznad nodusa na bosanskom kaležu imaju ukrasne motive prilično srodne onima, što se na istom mjestu nalaze na dalmatinskom kaležu. Na vođeničkom kaležu razmještene su zrnca filigrana na koso prilemljenim žicama po tri na svakoj niti, kao što su po tri raznobojno emajlirane kuglice na kosim prugama dalmatinskog kaleža. Ipak valja istaći da je shema razdiobe filigranskih ukrasa na vođeničkom kaležu različita od rasporeda bobica na bečkom kaležu. Na vođeničkom kaležu, kako prikazuje crtež br. 2, obrubljen je svaki dio nožice gore i dolje s po dvije usporodne vodoravne sukane žice, a u samom pojasu teku parovi takvih sukanih žica u cik-cak linijama. Na svakoj kosoj liniji nalaze se po tri zrnca granulacije, a po jedno zrnce i na vodoravnim crtama po sredini između ugaonih zrnaca cik-cak motiva. U trokutnim poljima, koja uokviruju cik-cak linije, prilemljen je u sredini po jedan kružić od tanke žice. Takva razdioba šupljih kružića i punih zrnaca ima u toj plastičnoj inačici nekih srodnosti s kolorističkim izmjenama bijelih i crvenih bobica na bečkom kaležu. Duh ornametike je u suštini isti, ali je majstor dalmatinskog kaleža nizanjem istosmjernih usporednih kosih linija na nožici postigao dojam kao da su gornji

i donji dio nožice spiralno savijeni i da su stegli nodus, pa da su zbog toga i nabrekle rebraste izbočine. Time je dalmatinski kalež dobio čvršći, sažetiji izraz, te suzbio onaj dojam potištene sploštenosti, prignječenosti, koji ima taj nodus bečkog kaleža, za razliku od ispravnijeg, zbijenijeg vođeničkog nodusa. — Dinjast nodus bosanskog kaleža okrugliji je nego na dalmatinskom primjerku. Svako rebro vođeničkog kaleža uspravno je popraćeno na hrptu u graviranim pojansom kosih križića, a i žljebovi između rebara osjenčeni su po jednom takvom graviranom uspravnom trakom ispunjenom kosim križićima.

Kupa bosanskog kaleža nema čaške, a oblik joj je bliži okrenutom šiljastom luku, nego li stošcu. Stranice kupe vođeničkog kaleža nisu tako kruto kose kao na dalmatinskom, nego su blago zaobljene. Ta vrst šiljateljkih kupa zaseban je podtip kupe gotičkih kaleža²⁴), koji Italija, kako se čini po sačuvanim primjercima, nije prihvatila, pa se tamo vrlo rijetko javlja, dok je inače u sjevernijim krajevima Evrope čest. Mnoge kupe kaleža 14. stoljeća nastalih izvan Italije nemaju čaške.²⁵)

Vođenički kalež sačuvao je više romaničkih odnosno ranogotičkih tradicija nego li dalmatinski. Usporedimo li bosanski kalež s onim iz 13. st., što se nekoć nalazio u zbirci Spitzer,²⁶) vidimo ne samo na rebrima nodusa izmjenično šire i uže naglašene uspravne pruge nego i na podnožju okrenute biljne motive kao i na vođeničkom. Takvo sunovraćeno lišće resi i podnožje romaničkih kaleža 13. st. s dinjastim nodusima iz Dolgelly-ja u Walesu²⁷) a i iz Namura²⁸) u Belgiji. Znat ures na prstenastim dijelovima struka nalazi se na romaničkom kaležu Mariensterna kod Kamentza u Saskoj, iz ranog 13. st.²⁹).

Zbijen oblik nodusa i strmo stožasto brežuljasto podnožje poput vođeničkog ima kalež canterburyske katedrale, koji je nađen u grobu biskupa iz ranog 13. stoljeća.³⁰)

Pored tako davnih tradicija, koje ukazuju na vjerojatne uzore iz ranog 13. st. kod izradbe vođeničkog kaleža, ipak ima izrazitih obilježja 14. st., koja ga povezuju s dalmatinskim kaležem u Beču. To je oblik kupe, pa višestranično uvijeno podnožje, karakteristično za drugu polovinu 14. stoljeća,³¹) te onaj širok, prstenast međučlan, koji čini prijelaz s podnožja na filigranom urešen struk, a

²⁴) *Braun*, nav. dj., str. 98

²⁵) Rijetke kupe talijanskih kaleža 14. st. nemaju čaške, dok su u Njemačkoj tog doba nasuprot rijetke kupe koje imaju čašku. Usp. *Braun*, nav. dj., 101. — Također većina kaleža iz doba Ludovika Velikog u Mađarskoj nema čaške. Usp. *Dercsényi*, nav. dj., tab. LVII—LVIII.

²⁶) *Braun*, nav. dj., str. 86: njemačkog porijekla, uz str. 128, tab. A, sl. 5

²⁷) *Braun*, tab. 15, sl. 45, usp. str. 87, 98, 92, 94.

²⁸) *Braun*, tab. 15, sl. 47, usp. str. 87, 92, 154, 159.

²⁹) *Braun* tab. 4, sl. 10, usp. str. 61, 85, 147, 193.

³⁰) *Braun*, tab. 15, sl. 44, usp. str. 87, 158

³¹) *Braun*, str. 113, smatra da takav tip podnožja, sudeći po sačuvanim primjercima, nije nastao prije druge polovine 14. st.

napokon i motiv anžuvinskih ljljana. Odnos između promjera kupe i visine iznosi kod vođeničkog kaleža 105:185 tj. 1:1³/₄, dakle poput asiškog kaleža kraja 13. st. odnosno poput naprednijih talijanskih kaleža ranog 14. st., ali ne dosiže talijanskih primjeraka druge polovine 14. st., koji su dva puta do dva i četvrt puta viši od promjera kupe. Tradicija periferne sredine i utjecaj srednje Evrope, gdje je taj razvoj razmjera sporije tekao, odražavaju se i u ovom bosanskom kaležu.

Bečki dalmatinski kalež svojim dinjastim nodusom i polukuglastim (bobičastim) ukrasima struka i međučlana, te svojom okruglom nogom (strukom) pokazuje djelomice znatne srodnosti s arhaičnim značajkama vođeničkog kaleža, a inače u čitavoj svojoj kompoziciji vezu s asiškim kaležom kasnog 13. st., dok je četvorinastim plohama međučlana bliz kaležu prve pol. 14. st. iz Perugie, pa bismo ga zbog toga možda mogli i smatrati i nešto starijim od vođeničkog, koji bi — sudeći po analogijama — spadao u vrijeme druge pol. 14. stoljeća. Budući da je i taj dalmatinski kalež kao i onaj vođenički vjerojatno rađen u domaćoj radionici, moramo uzeti u obzir i sve one dalmatinske umjetnosti, koje se stalno javljaju na raznovrsnim spomenicima srednjeg vijeka, a to je upravo osebužno povezivanje tradicionalnih starijih, romaničkih elemenata s novijim gotičkima.³²⁾ Bosanski spomenici srednjeg vijeka znatno su rjeđi od dalmatinskih — izuzmemo li obilje stećaka i likovnih prikaza na njima, — no i na temelju stećaka i na temelju ostalih bosanskih spomenika možemo razumjeti u sredini, periferijski sličnoj Dalmaciji, srodne pojave povezivanja veoma novih elemenata, kao što je tip vođeničkog podnožja, s mnoštvom tradicionalnih.

Korisno je u usporedbi s ovim bosanskim i dalmatinskim kaležem razmotriti također kalež 14. stoljeća sačuvan u Đakovu.³³⁾ Taj đakovački kalež čuva se u zbirci tamošnjeg Dijecezanskog muzeja.³⁴⁾ Izrađen je od pozlaćene brončano bakrenaste legure, iskucan, djelomice ljeven i graviran. Podnožje ima 6 stranica u obliku uvijenih lukova. Na ukošenoj, prilemljenoj stepenici je vodoravan niz plastičnih, pačetvorinastih zubaca u užljebini, praćenoj gornjom profiliranom letvicom. Na glatkim, malo uvijeno ukošenim stranicama gornjeg dijela podnožja gravirani su izmjenično po jedan tro-

³²⁾ *Lj. Karaman*, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb, 1963, str. 7—8.

³³⁾ Objavio ga je *Đ. Szabo* u »Narodnoj starini«, Zagreb, sv. 1, 1922, str. 33 i 35. Vjerojatno je to onaj »romanski kalež«, koji je Strossmayer spasio od propasti na svom putu po Zagorju (v. *Katolički list*, 1879 i *Hrvatsko Kolo*, Zagreb, 1905, str. 237) pa je upozorio na nj povodom osnutka Hrv. društva umjetnosti, koje si je 1879. godine postavilo zadatak da sačuva stare umjetničke spomenike u Hrvatskoj i da pomoćne stvaranje novih umjetnika. Szabo ga naziva ranijim gotskim, a drži da je od nekuda donešen u Đakovo.

³⁴⁾ Zahvaljujem i ovom prilikom dru. Stjepanu Bäuerleinu, koji je dovolio Muzeju za umjetnost i obrt da opiše i fotografira znatnu zbirku metalnih predmeta tog muzeja.

latični cvijet s visokom cvjetnom izraslinom, što izlazi iz središta cvijeta te s dva trodijelna lisnata motiva u donjim uglovima, odnosno na drugom polju po jedna lisnata vitica, koja u donjem zavoju uokviruje trolatični cvijet, što niče iz valovita tla, a u gornjem zavoju trolatični cvijet, što niče iz te iste vitice. Donji desni ugao ispunja klopavi list vitice, dok se u lijevom nalazi trodijelni lisnati motiv kao na naprijed spomenutom polju. Dva dijela nožice ispod i iznad nodusa jesu šesterostranična. Na njihovim četvorinastim poljima gravirane su ukrštene dijagonale i sitni crtkani motivi poput listića između dijagonala. Nodus u obliku dinje s 6 glatkih, udubljenih vertikalnih pojaseva, između kojih je 6 izbočenih krišaka s graviranim motivom spiralno izvijenog, na oba kraja šiljatog lista, na koso iscrtkanoj pozadini. Čaška ispod kupe je glatka, šesterolatična. Kupa ima glatke, kose, dolje blago savijene stijenke. Pozlata je dobro sačuvana samo je mjestimice oguljena. Visina je kaleža 16,7 cm. Najveća širina podnožja je 13,2 cm. Promjer otvora kupe je 7,9 cm.

Kako je spomenuto u vezi s podnožjem vođeničkog kaleža, Braun je upozorio da su višestranici podnožja uvijenih stranica značajna za posljednje decenije 14. st., pa da taj tip zacijelo nije nastao prije druge polovine 14. stoljeća. Prema tome će i đakovački kalež biti otprilike suvremen vođeničkom. Lisnati motivi na podnožju srodniji su onima na podnožju dalmatinskog kaleža, a i čaška ispod kupe kao i dinjast nodus povezuju đakovački kalež s bečkim. Međutim, dok su lisnati uresi na plohama podnožja đakovačkog kaleža još romanički teški, uzvijoreni lisnati motivi na kriškama đakovačkog nodusa imaju poletnu gotičku eleganciju, a šesterostrani dijelovi nožice na tom kaležu također ukazuju na postromanički, ranogotički razvoj tih elemenata. Nema međučlana, koji je inače karakterističan za talijanske kaleže, pa bi dinjast nodus, pomanjkanje međučlana kao i šesterostrano podnožje uvijenih stranica ukazivali na veze sa sjevernim i zapadnim tradicijama Evrope u doba rane gotike. Uzmemo li kod đakovačkog kaleža također u obzir odnos promjera kupe prema visini kaleža, koji iznosi 79:167 mm, tj. malko više od 1:2 (1:2, 113), tada vidimo da se u tim razmjerima jače odražava rana talijanska sklonost prema vitkim visokim oblicima, koji već od druge polovine 14. stoljeća iznose barem dva puta pa i nešto više od dvostrukog promjera kupe, dok bi njemački kaleži dosizali takvu vitkost tek potkraj 15. stoljeća. Zbog toga držim, da je đakovački primjerak vjerojatno mlađi od vođeničkog, no mislim da ga ne bismo trebali smatrati već radom 15. stoljeća, jer ima unatoč svog relativno naprednog vitkog oblika još mnoge oznake starijih tradicija. Među našim kaležima 14. stoljeća bio bi najstariji dalmatinski bečki primjerak, možda još iz prve polovine tog stoljeća, dok bi vođenički pripadao već drugoj polovini, no možda samo trećoj četvrtini tog stoljeća, a đakovački bi mogao potjecati iz posljednjih decenija 14. stoljeća.

Nadam se da će ta tri zasad rijetka naša primjerka potaknuti istraživače na daljnji studij kaleža ovih tipova kao i na s tim vezana arhivska proučavanja, kako bismo jednom mogli s više sigurnosti odrediti mjesto i doba njihova postanka.

DREI KELCHE AUS DEM 14. JAHRHUNDERT

Ivan Bach

In Jugoslawien sind Kelche aus dem 14. Jh. äusserst selten.

Einer (Abb. 1) der *aus Dalmatien* stammt, befindet sich seit 1885. im Museum für angewandte Kunst in Wien (Inv. No. Go. 621). Seine Kupa und der Nodus sind aus Silber, und der untere Teil ist aus Kupfer, alles vergoldet. Sechspassförmiger Fuss mit engem Horizontalrand hat gravierte Felder mit grossen Laubornamenten. Auf der vertikalen Fläche der Stufe sind zwei horizontale Rillen ausgeführt. Ein sechsseitiges Zwischenglied ist mit Email bemalt. Auf wechselnden roten und schwarzen Feldern sind je fünf weisse Halbkügelchen mit roten bzw. schwarzen Mittelpunkten angebracht. Trotz seiner Aehnlichkeit mit dem italienischen Typus der Kelche des 14. und 15. Jh. unterscheidet sich der dalmatinische Kelch von den italienischen zuerst durch seinen melonenartig gerippten Nodus, der eigentlich eine verspätete Form des 13. Jh. ist, weiter durch seinen, mit schwarzen, roten und goldenen schrägen Emailhängern belebten, runden Schaft. Die goldbemalten Bänder des Schaftes tragen keine Kügelchen, während die roten Bänder je zwei weisse und ein mittleres schwarzes Kügelchen und die schwarzen Bänder zwischen zwei weissen ein rotes Kügelchen haben. Der sechs Zackige Korb unter der Kupa ist auch emailliert. Auf wechselnden roten und schwarzen runden Zacken sind rosettenförmige, aus weissen (schwarz bzw. rot punktierten) Halbkügelchen gebildete Ornamente ausgeführt (Karl Haas von dem der Kelch gekauft wurde, befasste sich auch mit der Anfertigung ähnlicher Gegenstände. Er fertigte im Auftrage desselben Museum für dessen Sammlungen eine Anzahl Gefässe nach Entwürfen von Holbein Höfler und Flindt. Vgl. Jahresbericht 1874 in. den Mitteil. d. Oesterr. Museum f. Kunst u. Industrie, Band 5, 1874—75, nach S. 328, S. 7. Etwas grob ausgeführten, gut erhaltenen Emailverzierungen auf unserm Kelche könnten von seiner Hand — vielleicht nach älteren Spuren — gemalt werden.)

Beim Studium der Eigentümlichkeiten der hier veröffentlichten drei Kelche wurden die Resultate der Forschungen Joseph Brauns (Das christliche Altargerät, München, 1932), die sich auf europäische Kelche beziehen, benützt. Nach Braun ist der Schaft bei italienischen Kelchen des 14. Jh. merseitig und nicht mehr rund wie bei den älteren romanischen Stücken. Der sechspassförmige Fuss des dalmatinischen Kelches hat zwischen den Pässen keine trennenden Zacken, die regelmässig in Italien sind und in Deutschland, Frankreich und Spanien dagegen fehlen. Das Verhältniss des Kuppadurchmesser (98) zur Höhe des Kelches (163) ist bei dem dalmatinischen Kelche 1:1 $\frac{2}{3}$. Bei den italienischen Kelchen beträgt dieses Verhältniss seit der zweiten Hälfte des 14. Jh. regelmässig 1:2, manchmal sogar 1:2 $\frac{1}{4}$ und auch mehr.

Retardierte Formen finden sich in der dalmatinischen Kunst sehr oft. Darum könnte man jene Elemente, die sonst für die erste Hälfte des 14. Jh. bezeichnend sind, in Dalmatien auch etwas später datieren. Wahrscheinlich stammt der dalmatinische Kelch aus der Mitte des 14. Jh.

Zwei andere Kelche in Jugoslawien zeigen einige Aehnlichkeiten in ihren Formen und ornamentalen Motiven mit dem dalmatinischen Kelche, dagegen aber auch einige Verschiedenheiten. Der Vergleich des dalmatinischen Stückes mit diesen Kelchen könnte eine bessere Einsicht in die Besonderheiten dieser drei Arbeiten gewähren.

Der aus vergoldetem Silber ausgeführte Kelch *aus Vodjenice* (Kreis Bosanski Petrovac) befindet sich im Museum für Kunst und Gewerbe in Zagreb (Inv No. 9145). Sein Fuss ist achtseitig mit leicht nach innen gekrümmten Seiten. Dieser Fuss erhöht sich viel steiler als beim dalmatinischen Kelche. Ohne Horizontalrand, aber mit zwei horizontalen Rillen an der vertikalen Fläche der Stufe, während die obere Randfläche mit einer Reihe schräg gestellter.

Kreuzchen verziert ist. Vier umgekehrte Lilienmotive, getrieben auf der mit Kreischen punzierten Fläche, sind ganz andersartig komponiert als beim Kelche des 14. Jh. aus Felsölvö (Nat. Mus. Budapest) wo fünf aufrechte.

Lilien mit Halbkugeln dazwischen in Einklang gebracht sind. Beim bosnischen Kelche sind die Lilienartigen Motive auf der hügelartigen Anhöhe des Fusses so organisch miteinander verbunden wie menschliche Figuren die auf den mittelalterlichen bosnischen Grabmalern mit an einandergehaltene Händen im Kolotanz dargestellt sind. Auf den Füßen romanischer Kelche findet man auch sehr oft umgekehrte, hängende Laubmotive. Der breite, runde Ring auf dem oberen Teile des bosnischen Kelches ist in sieben viereckige Felder geteilt. In diesen sind eckige vierblättrige Rosetten eingraviert (Zeichnung 1), die mit rosettenartigen Emailkügelchengruppen auf dem dalmatinischen Kelche vergleichbar sind. Der obere und der untere Teil des Schaftes sind mit Filigran geschmückt. Auf schrägen in Zickzackreihen angelöteten Drahtteilen sind je 3 Körner angebracht, ebenso wie auf dem dalmatinischen Kelche die verschiedenfarbig emaillierten Kügelchen auf den schrägen Bändern angebracht sind. In dreieckigen Feldern, welche auf dem Schaft des bosnischen Kelches durch schräggestellte Linien gebildet werden, befindet sich je ein angelötetes Kreis. Diese Verteilung der leeren Kreise und der plastischen Körner hat gewisse Aehnlichkeiten in der koloristischer Wirkung (Zeichnung 2) mit dem Auswechseln der weissen und schwarzen bzw. roten Kügelchen auf dem dalmatinischen Kelche. Der melonenartig gerippte Nodus des bosnischen Kelches ist runder und gedrungener als jener auf dem dalm. Kelche. Jede Rippe des bosnischen Kelches ist von einem gravierten aufrechten Band schräg gestellter Kreuzchen begleitet und auch zwischen den Rippen sind auf dem Nodus ebensolche aufrechte Kreuzchenbänder angebracht. Das Profil der korblosen Kuppä des bosnischen Kelches ist der umgekehrt spitzbogig gekrümmten Form näher als der eines auf dem Kopf gestellten Konus (Braun, S. 98). Diese Art der spitzböigen, korblosen Kuppä ist in Italien, wie Braun es feststellen konnte, nicht angenommen worden. Dagegen wurden Kuppä diester Art im 14. Jh. sehr oft in den nördlichen Teilen Europas gebraucht. Diese Form und der mehrseitig nach innen gekrümmte Fuss des bosnischen Kelches sind für die zweite Hälfte des 14. Jh. bezeichnend. Andere Elemente des bosn. Kelches sind mehr den Kelchen des 13. Jh. verwandt. (Anm. 28—30) Es ist möglich dass bei seiner Gestaltung ein Vorbild aus dem 13. Jh. gewisse Einflüsse ausübte. Das Verhältnis des Kuppädurchmessers (105) zur Höhe des bosn. Kelches (185) beträgt $1 : 1 \frac{3}{4}$, erreicht aber nicht die Schalankheit der italienischen Exemplare der 2. H. des 14. Jh. In Mitteleuropa ging die Entwicklung der Höhenverhältnisse der Kelche etwas langsamer als in Italien, und man könnte wohl diesem Einfluss Mitteleuropas die Verhältnisse des bosnischen Kelches zuschreiben.

Der dritte Kelch ist im Diözesanmuseum zu *Dakovo* aufbewahrt, könnte aber mit dem »romanischen Kelche« den J. J. Strossmayer, der Bischof v. Djakovo, auf seiner Reise durch Zagorje (im Nordwesten Kro-

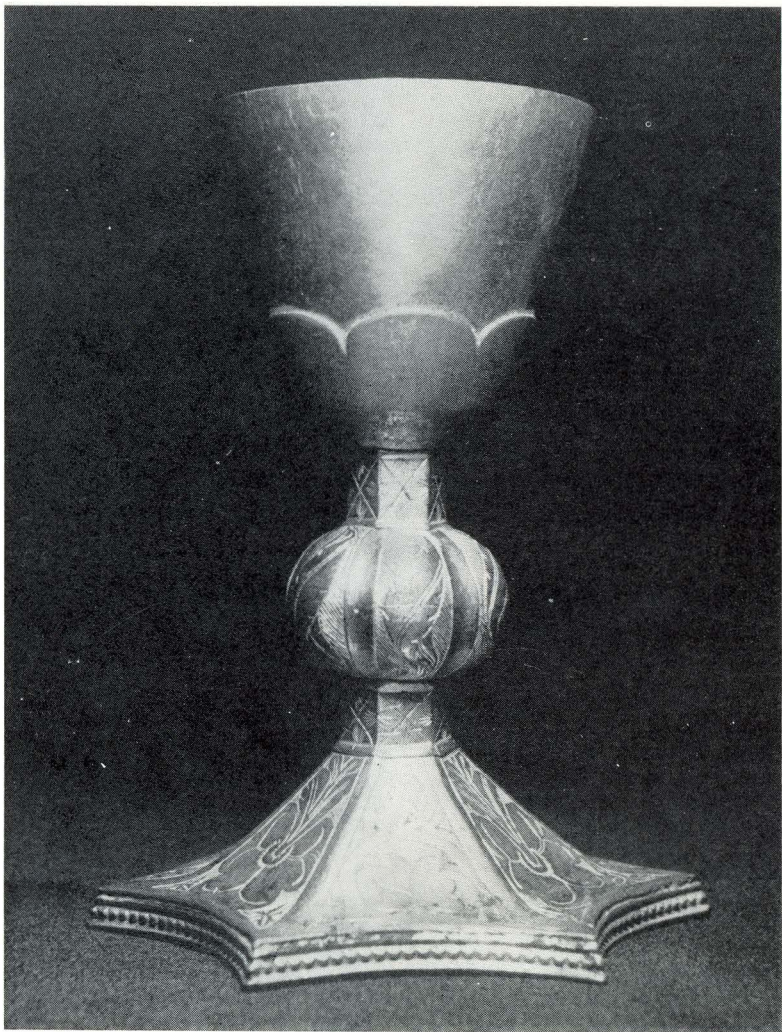
atiens) erworben hatte, identisch sein. Der untere Teil ist aus vergoldetem Kupfer. Der sechseckige Fuss hat leicht nach innen gekrümmte Seiten und ist oben mit gravierten Laubornamenten bedeckt. Randlose, ein wenig schräg gestellte Stufe trägt in der horizontalen Rille eine Reihe viereckiger Zacken, die oben von einer Leiste begleitet werden. Der obere und der untere Teil des Schaftes sind sechseckig und mit schrägen Kreuzchen und strichweise ausgeführten blattartigen Motiven geschmückt. Sechs breite Rippen des melonenartigen Nodus tragen je ein graviertes, spiralenförmig gebogenes Blatt mit spitzen oberen und unteren Enden. Die vertikalen Zwischenfelder am Nodus sind glatt. Der sechsblättrige Korb der Kupa ist auch glatt. Der Kuppadurchmesserr beträgt 79 mm, die Höhe des Kelches 167 mm. Die Breite des Fusses ist 132 mm. Die eingebogenen Seiten des Fusses sind charakteristisch für die 2. H. des 14. Jh. Dieses Element, dann der melonenförmige Nodus und der Mangel des Zwischengliedes unter dem Schaft sind näher den Traditionen Nord — und Westeuropas zur Zeit der frühen Gotik. Die Nähe Italiens wirkte aber wohl auf die Schlankheit des Djakovokelches (1:2,113), der wahrscheinlich in den letzten Jahrzehnten des 14. Jh. entstanden sein könnte. Zu der Zeit sind mehrere Goldschmiede iz Zagreb archivalisch bezeugt, so dass man mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit bei dem Kelche in Djakovo ebenso wie bei den zwei anderen Stücken, Arbeiten einheimischer Meister vermuten könnte. In den ersten drei Jahren des 15. Jh. sind in Zadar archivalisch bezeugte, mit Email geschmückte Kelche ausgeführt worden⁴, so dass man auch im 14. Jh. wo sehr viele einheimische Meister in dieser Stadt bekannt sind, eine einheimische Werkstatt welche den aufbewahrten dalmatinischen Kelch ausführen wüsste, voraussetzen könnte. Bei den Goldschmiedemeistern der Städte an der adriatischen Küste Kroatiens lernten mehrere Jungen aus Bosnien. Auch dadurch könnten die gemischten Einflüsse auf Kelche von Vodjenice gedeutet werden.

6. Gotički kalež iz 14. st. Muzej za primijenjenu umjetnost u Beču

7. Kalež iz Vodenice. Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

8. Gotički kalež. Dijecezanski muzej u Đakovu